

*ystävästä, uskosta ja vokaaleista*¹

Sanalle *ystävä* ei monista yrityksistä huolimatta liene löydetty täysin tyydyttävää etymologista selitystä. Etymologisten sanakirjojen mukaan kyseessä on ainoastaan suomessa ja karjalassa esiintyvä sana, jonka alkuperää kuvataan epäselväksi. Kaikkien etymologisten standardilähteiden mukaan saamen (saan) *ustit* (: *ustib-*, sana esiintyy myös luulajan- ja inarinsaamessa) on itämerensuomalainen laina (SSA III, 493; SKES 1865–66; NSES 1541). SKES (ibid.) kuvaa myös karjalan sanan suomalaiseksi lainaksi. KKS:n (6, 776) levikkitietojen (Viena, Suomen Laatokan Karjala, Säämäjärvi) valossa tämä vaikuttaakin mahdolliselta vaikka ei mitenkään välttämättömältä tulkinnalta.

Ystävä selittyy sangen luontevasti partisiippimuodoksi, mutta muista sen alkuperään liittyvistä yksityiskohdista ei edelleenkään liene täyttä varmuutta. Tutkimuskirjallisuudessa esiintyy kolme eri hypoteesia sanan alkuperästä. Käsittelen niitä seuraavassa hieman yksityiskohtaisemmin keskittyen aluksi kahteen paremmin tunnettuun selitysmalliin.

Varhaisimman *ystävä*-sanaa koskevan etymologisen selityksen mukaan kyseessä olisi passiivinen partisiippi, alkuaan muotoa **üskättäpä*. Tämä puolestaan pohjautuisi attestoimattomaan verbiin **üskätä* 'syleillä', joka oletetaan johdetun sanasta **üskä* 'syli; rinta'. Hypoteettisen partisiipin merkitys olisi siis 'syleiltävä'. Selityksen on SSA:n (III, 493) ensimmäisenä esittänyt jo Elias Lönnrot vuonna 1862, ja sittemmin se esiintyy lähes samassa muodossa mm. Ahlqvistilla (1871, 194) sekä erilaisin varauksin mm. SKES:issä (1865–66: ”on selitetty...”) ja SSA:ssa itsessään (ibid.: ”useimmiten liitetty...”).

Toiselta kannalta on *ystävä*-sanan alkuperää tarkastellut Jorma Koivulehto (1989, 179–181). Hänen mukaansa kyseessä on aktiivinen partisiippi (alk. **üstäpä*) niin ikään konstruoidusta verbistä **üstää* 'haluta' (< **(w)ü(n)s(k)-tä-*). Tämä puolestaan olisi laina kantagermaanin verbistä **wunskja-* 'haluta, himoita; toivoa' (> sa. *wünschen* 'id.', ru. *önska* 'id.'). Samaan germaaniseen sanueeseen kuuluvasta nominista **wunskā* 'halu; toive' (> sa. *Wunsch*) olisi Koivulehdon mukaan mahdollisesti lainattu myös *yskä*, jonka merkitysspektriin kuuluvat sekä 'syli; sylys', että 'köhä'. Itämerensuomen merkitykset juontaisivat tämän selityksen mukaisesti viime kädessä 'halun' merkityksestä, josta olisi kehittynyt yhtäältä 'kiinniottamisen' merkitys ('syli; sylys'), toisaalta 'kiihkon' merkitys,

1. Virikkeen artikkelin kirjoittamiseen sain Facebook-statuksessani vuoden 2010 ystävänpäivän (14.2.) tietämillä käydystä keskustelusta. Olen kiitollinen Pekka Sammallahtelle tässä keskustelussa esitetyistä tiedoista, joita artikkelin laatimisessa olen käyttänyt hyväkseni.

joka heijastuisi **üskä*-vartalon yleiskielisessä merkityksessä 'köhä' (vrt. *kiihko*, joka merkitsee yhtäältä 'hinku; kutina', toisaalta 'kiima; himo'; vastaava kaksoismerkitys on myös ims.-saa. **rüke*-vartalolla, ks. lähemmin Koivulehto *ibid.* 181–184).

Kumpikin näistä kahdesta selityksestä perustuu siis konstruoituihin sanoihin. Mikään etymologisista sanakirjoistamme ei pidäkään sanan *ystävä* alkuperää lopullisesti selvitettyinä (vrt. SSA: "alkuperä epäselvä", SKES: "mahd.") ja onkin helppo yhtyä NSES:hen (1541), jonka mukaan "molemmissa selityksissä on epävarmoja kohtia, eikä niistä välttämättä kumpikaan ole oikea". Kommentoin seuraavassa näiden kahden selityksen ongelmia yksityiskohtaisemmin.

Ensimmäinen selitys edellyttää siis denominaalista verbiä **üskätä* 'syleillä' (← **üskä* 'syli'), josta ei hypoteettisen ja epäsäännöllisesti lyhentyneen partisiipin *ystävä* lisäksi olisi mitään jälkiä. Selityksen mukaan tulisi siis olettaa, että kokonaan kadonneeseen nominikantaiseen verbiin pohjautuva substantivoitunut partisiippi esiintyisi yleisenä sanana useimmissa suomen murteissa. Edes karjalassa ei partisiipin kantaverbistä olisi jälkeäkään siitä huolimatta, että 'rakastetun sylissä pitämistä' ilmaistaan karjalassa yleisesti **üskä*-sanueen avulla, vrt. *bríha istuu t'ý'öll' yššäsšä* (Tver), *syl'in da yskin ottazin vai* (tyttö) *tul'iz* (Säämäjärvi) (KKS 6, 757).

Substantivoituneisiin partisiipeihin pohjautuvat sanat näyttävät kuitenkin yleensä syntyneen varsin tavallisista ja paljon käytetyistä verbeistä, esim. *syöpä* ← *syö-*, *painava* ← *paina-*, *muheva* ← *muhe(-ne-/nta-)*. Eräissä tapauksissa partisiipin kantaverbi on kuitenkin säilynyt lähinnä sukukielissä. Tällainen tapaus on esim. *mojova* ← *mojo-* (< **moja-w*), jonka kantaverbi on alkuaan merkinnyt ilmeisesti 'vaikuttaa' ja on edustuneena virossa (*mõjutada* 'vaikuttaa', *mõju* 'vaikutus') – tämä voisi edelleen rinnastua mordvan verbiin *mujems* 'löytää' (< **moja-*) sekä marin niin ikään löytämistä merkitsevään verbiin *marL muaš*, *marL moaš*.² Ei liioin liene löydettävässä ainoatakaan tapausta, jossa nomini ja substantivoitunut partisiippi olisivat molemmat olemassa mutta nominikantainen verbi, johon partisiippi pohjaa, puolestaan kadonnut. On ylipäätään hankala löytää esimerkkejä nominikantaisiin johdettuihin verbeihin pohjautuvista partisiippimuotoisista sanoista, jotka olisivat kadottaneet semant-

2. Tämä rinnastus puuttuneen aikaisemmasta etymologisesta tutkimuksesta. Ao. mordvan ja marin sanat on etymologisissa standardilähteissä (SSA II, 173–174; UEW 284) liitetty suomen sanoihin *muikea*, *muikstaa* (< ksm. **muike-* < ??**mujā* → *ly* ja *ve mujada* 'maistaa') jne., jotka tarkoittavat yhtäältä 'hapanta', toisaalta 'hymyilyä' tai 'irvistystä' (tähän yhteyteen kuuluu varmasti myös hymyä pyydettyäessä käytetty *muikku*, esim. valokuvattaessa käytetyssä konneksiossa *sanokaa muikku*). Mitä ilmeisimmin kyseessä on kuitenkin virheellinen rinnastus. Mordvan ja marin sanojen äänteellinen suhde ims. **mojo*-sanueeseen on säännöllisempi (1. tavun ims. **o* ~ md. *u* pro *o*, jota tavallisimmin vastaa *o*). 'Löytymisen' ja 'osumisen' merkitys sopii sekin paljon paremmin rinnastaa 'vaikuttamiseen' kuin 'hymyilyyn' 'hymyilyyn' ja 'maistamiseen' (vrt. suomen *utautta*, [< ilm. **ute-*], jolla on molemmat merkitykset, SKES 1555–1556). Tätä tukevat myös saamen (saan) *mojohallat* 'hymyillä' (< **mujā-w-te-le*) ja *modji* 'hymy' (< **mujā*), jotka niin ikään edellyttävät varhaisempaa **mujā*-vartaloa. Syystä tai toisesta eivät etymologiset standardilähteet kuitenkaan mainitse näitä sanoja suomen *muike*-sanueen yhteydessä. Näiden saamen vastineiden valossa on kuitenkin selvästi syytä erottaa 'hymyä' merkitsevä **mujā*-vartalo (> sm. *muj(a)-ke-*) 'vaikuttamista', 'osumista' ja 'löytymistä' merkitsevästä uralilaisesta **moja*-vartalosta; Todettakoon vielä, että s.v. *muikea* (SSA *ibid.*) yhteydessä mainitaan muitakin ilmeisen virheellisiä rinnastuksia, joista itämerensuomen ja komin osalta ks. tarkemmin Saarikivi [tulossa]).

tisen yhteyden kantasanaansa siitäkin huolimatta, että tämäntyyppiset sanat ovat sinällään aivan yleisiä, vrt. *rauhoitettu* (← *rauha*), *syryääntynyt* (← *syryjä*) *haluttu*, *haluttava* (← *halu*). Kohtuullisen suuri semanttinen ero on havaittavissa esim. sanojen *halveksittava* ja *halveksittu* sekä näiden kantasanan *halpa* välillä, mutta tämä näyttäisi perustuvan pikemminkin kantasanan merkityksenmuutokseen. Tässäkin tapauksessa kantasanan alkuperäinen merkitys ('huono') on lähisukukielissä säilynyt (viro, vatja, ks. esim. SSA I: 134).

Selityksen toinen heikkous on, että se edellyttää epäsäännöllistä lyhentymistä **üskättävä* > *ystävä* (tästä on huomauttanut jo Koivulehto, 1989, 181). Sanansisäiselle muutokselle *-skt-* > *-st-* on tosin runsaastikin paralleelleja nimenomaan verbijohdoksissa, esim. *luistaa* ← *luiska-* (vrt. Saarikivi 2009, 144–146), *piekse-* ~ *piestä* < **peks(e)tä-* (> vi. *peksta*, SSA II, 349, vrt. myös *astua* ~ *askel*, joiden molempien täytynee olla vanhoja johdoksia **aska-*vartalosta, SSA I, 86 – tähän liittyy varmasti myös postpositio *asti*³). On kuitenkin vaikea ymmärtää, miksi alkuperäisen passiivin partisiipin umpitavu olisi kokonaan kadonnut.

Kolmannekseen näyttää todennäköiseltä, että itämerensuomen **üskä-*vartalolla ei ole koskaan ollut merkitystä 'rinta (syleiltäessä)'. Tämä ilmenee havainnollisesti vertailtaessa kahden vanhan suomalais-ugrilaisen 'rintaa' merkitsevän sanavartalon merkityksiä ja käyttöä eri kielissä. Suomen *yskä* merkitsee lähinnä 'köhimistä' (merkitys 'rinta' tunnetaan vain Lönnrotilla, ja se saattaa olla konstruoitu, ks. Koivulehto 1989, 181). Itäisissä itämerensuomalaisissa kielissä sanan vastine esiintyy merkityksessä 'syli (kannettaessa); syllys' (SSA 493; KKS 6, 757). Viron *üsk* taas on ainoastaan 'kohtu', saamen vastineella (saaN *aski* < ksaa. **eske*, vrt. Lehtiranta 1989, 12–13) puolestaan on paitsi merkitys 'rinta', myös merkitys 'vaatteen helma (kannettaessa)' (ks. SSA III, 493; Koivulehto ibid. 182 – harvinainen merkitys 'laakso' voitaneen katsoa sekundaarisiksi metaforistumaksi).

Ystävä-sanana etymologioiden arvioimisen kannalta oleellista on, että vartalon **üskä* merkitykset näyttävät kaikki liittyvän suljettuun rintaan ja kantamiseen. Toinen vanha sanavartalo **süle* taas näyttää alkuaan tarkoittaneen 'avatua syliä' ja 'sylimittaa' (vrt. esim. mdE *šel* 'sylimitta', ms. *tal* 'id.', vrt. SSA III, 229). Se, että molemmat merkitykset ovat vanhoja, näkyy havainnollisesti siitä, että myös etäsukukielten 'syleilemistä' merkitsevät verbijohdot on muodostettu tästä vartalosta, vrt. k. *sjl-jal-nj* 'syleillä' ← *sjl* (< **süle*) 'syli', unk. *öel* 'syleillä' ← *öl* (< **süle*) 'syli', vrt. esim. SSA ibid.; UEW 444). Vastaavia **üskä-*vartaloon pohjautuvia johdoksia ei ilmeisesti ole dokumentoitu, sanan *ystävä* hypoteettista etymologiaa tietysti lukuun ottamatta. Myös Koivulehto (1989,

3. Vepsässä on säilynyt sana *astti* 'jalan' (vrt. esim. Zajceva – Mullonen 1995, 15), joka havainnollisesti osoittaa suomessa, karjalassa ja virossa (SSA I, 87) tavattavan *asti*-postposition alkuperäisen merkityksen olleen 'jalkaisin kulkien'. Semanttisesti läheinen merkityksenkehitys tavataan postposition *asti* synonyymissa *mennessä* (← *mennä*). Vepsän sanaa ei kuitenkaan mainita SSA:ssa eikä SKES:ssa, vaikka se olisi suomen postposition alkuperän ja motivaation selvittämisen kannalta oleellinen. Hieman epäselvää tosin on, mikä verbimuoto näiden sanojen edellyttämä **ask-tti* alkuaan on (vrt. sm. *pysty* ~ ve. *püsti*, ve. *oiktti* 'oikein' ym.) – tämän tutkimuksen tarpeisiin riittänee yksinkertaisesti todeta, että muodolla on paralleelleja lähisukukielissä.

183) on huomauttanut siitä, että **üskä*-vartalolla ei suomessa tiettävästi ole ollut ’rinnan’ merkitystä. Tämä viittaaakin siihen, että itämerensuomalaisissa – ja saamelaiskielissä – **üskä*- ja **süle*-vartaloille on kehittynyt merkitysero: **üskä*-vartalolla on ilmaistu rinnan sisässä olevia tai rinnalle nostettuja ja käärittyjä asioita, kun taas vanhempi **süle*-vartalo on tarkoittanut juuri sellaista avattua syliä, jota hypoteettinen **üskätä*-verbi lähinnä edellyttää. Tämä seikka yhdessä muiden yllä käsiteltyjen ongelmien kanssa viittaaakin vahvasti siihen, että koko esitetty selitysketju **üskä* ’rinta’ → **üskätä* ’syleillä’ → **üskättävä* ’syleiltävä’ → *ystävä* on falsifioitavissa.

Jorma Koivulehdon esittämä germaaninen lainaetymologia nojaa sekin hypoteettiseen verbiin **ystä*-, joka puolestaan olisi tarkoittanut ’haluta; toivoa’. Tällaisestakaan verbistä ei olisi mitään muita jälkiä kuin partisiippiin perustuva nimitys *ystävä*. Oletukseen voidaankin tältä osin soveltaa samaa kritiikkiä, kuin yllä on sovellettu niin ikään hypoteettiseen **üskätä*-verbiin. Selitys on tietenkin Lönnrotin esittämää **üskä* → *ystävä* -johtosuhdetta sikäli vähemmän ongelmallinen, että se ei edellytä epäsäännöllistä umpitavun katoamista eikä nominikantaisen verbin *ja* nominin alkuperäisen merkityksen katoamista vaan ainoastaan verbin katoamista. Tällaisestakaan kehitystä ei silti voi pitää tavallisena – yleensä ainakin jokin itämerensuomalainen kielimuoto on säilyttänyt myös verbin tai ainakin rinnakkaisia johdostyyppensä. Mainittakoon, että Koivulehto myöntää itsekkin tämän selityksensä heikon kohdan: ”Selityksen heikkoutena on tietenkin, että oletettua germaanisiperäistä kantaverbiä **ystää* ei kielestä löydy. Toisaalta: koko etymologointiongelmaahan ei olisikaan, jos selvä kantasana olisi kielessä edelleen olemassa. *ystävää* ei voi ollenkaan etymologioda, jollei samalla oleta, että kantasana on hävinnyt”. (Koivulehto 1989, 180–181.)

Kolmas ja huonoimmin tunnettu *ystävä*-sanana alkuperän selitys perustuu kuitenkin hyvin tunnettuun ja säilyneeseen verbiin. Mm. SKES (1866) mainitsee sanan *ystävä* yhteydessä liivin sanat *ustub*, *ustâb* ’ystävä; pitäjä, seura; toveruus’, jotka jo Kettunen (1938, 458) on liivin sanakirjassaan rinnastanut sanoihin *usktâb* ja *ustâb* ’luotettava; uskollinen’ sekä viron yleiskielessäkin esiintyvään adjektiivisiin *ustav* ’luotettava’ (vrt. *ustav sõber* ’tosi ystävä’, *alati ustav* ’aina uskollinen’, *ustav poolehoidja* ’uskollinen kannattaja’, *ustav koer* ’uskollinen koira’, jne.). Nämä viron ja liivin sanat pohjautuvat ilmiselvästi kantasuomen *usko*-sanueeseen (< **usko*-), jonka konsonanttivartaloisina partisiippeina niitä voidaan pitää (**usk*-(*t*)*tapa*). Myös Koivulehto (1989, 180–181) mainitsee ne *usko*-vartalon taustaa käsitellessään, vaikka SKES:iin liittyen kieltäekin niiden etymologisen yhteyden sanaan *ystävä*.

Tämän kirjoittaja on jo aikaisemmin esittänyt käsityksensä, että juuri viron *ustav* on suomen *ystävä*-sanana vastine. Tähän liittyvä selitys on kuitenkin julkaistu suppeassa muodossa ja erinomaisen obskyyrissa yhteydessä, joka lienee jäänyt useimpien etymologista tutkimusta seuraavien huomiota paitsi (Saarikivi 2008, 123–124). Käsityksen tueksi voidaan kuitenkin esittää joukko nähdäkseni melko vakuuttavia argumentteja.

Ensinnäkin kyseessä on morfologisesti täysin vastaava konsonanttivartaloineen partisiippi kuin koko itämerensuomessa käytetty merkitykseltään *ystävä*-sanalle läheinen *tuttava* (< **tunttapa* ← ksm. **tunte*- < **tumte*-, tämän rinnalla käytetään myös samaa merkitsevää, mutta formaalisti passiivimuotoon palautuvaa johdosta *tuttu*). Myös semanttisesti *ystävä* soveltuisi mitä parhaiten johdetuksi *usko*-vartalosta, sillä vastaava merkityssuhde on muistakin kielistä laajalti tunnettu, vrt. sa. *traut* 'rakastettu; ystävä (a.)' ← *trauen* 'uskoa; luottaa', ru. *vän* ~ no. *venn* 'ystävä' ~ no. *von* 'toivo; odotus' < ie. **wenH-* > muinaisintian *vánate* 'toivoa' (– myös yllä mainittu kgerm. **wunskja*-sanue palautunee saman indoeurooppalaisen juuren toiseen ablaut-asteeseen **wnH-sk*, ks. esim. Bjorvand – Lindeman 2007, 1035–1036). Semanttiselta kannalta todettakoon edelleen, että suomen *ystävä*-sanain rinnalla voidaan esim. vahvistussanaan varsin hyvin käyttää myös partisiippijohdosta *uskottu* (vrt. *olet ystäväni, uskottuni; hänellä ei ollut ystäviä eikä uskottuja*).

Tässä yhteydessä on kiinnostava todeta, että myös saamen (saaN) *ustit* (: *ustiba*) soveltuisi mitä parhaimmin lainaksi juuri takavokaalisesta **ustapa*-asuisesta sanasta, josta Suomenlahden pohjoispuolella ei kuitenkaan liene minäkäänlaista atestaatiota. Yleensä saamessa itämerensuomalaisien kielten ensi tavun **ü*:tä vastaa suomesta saaduissa lainasanoissa *i*, vrt. sm. *kylä* → saaN *gilli*, sm. *mylly* → saaN *millu*, sm. *pyytää* → saaN *bivdit* (ks. Korhonen 1981, 95, vrt. kuitenkin myös *tyytyä* → *duhtat* ym.). Ilmeisesti tähän epäodotuksenmukaiseen substituutioon ei ole kiinnitetty huomiota *ystävä*-sanain tutkimuksessa. Se tuntuisi kuitenkin varovaisesti viittaavan siihen, että myös saamen itämerensuomalaisissa kontaktikielissä olisi mahdollisesti jossain vaiheessa puhuttu nimenomaan **ustapasta* eikä **üstäpästä*.⁴

Miksi suomen *ystävä* sitten on etuvokaalinen? Ensinnäkin, itämerensuomen pohjois- ja eteläryhmän välillä näyttää esiintyvän eräitä samankaltaisia sanapareja, joissa suomen etuvokaalista vartaloa vastaa virossa takavokaalinen vartalo (vrt. sm. *ryömiä* ~ vi. *roomada*, sm. *jäähtyä* ~ vi. *jaahtuda*). Muutoinkin eri itämerensuomalaisissa kielimuodoissa tunnetaan jonkin verran etu- ja takavokaalisuuden vaihtelua, jolle ei näytä olevan esitettävissä mitään selvää äännehistoriallista selitystä, vrt. *pyrstö* ~ *pursto*, *häyry* ~ *hauru* 'häkä, katku', jne. Yleisintä tällainen vaihtelu on kuitenkin sellaisissa sanoissa, jotka voidaan tulkitä deskriptivoituneiksi (– en voi tässä yhteydessä käsitellä sitä vaikeaa kysymystä, mitä tällä melko hybridillä termillä voidaan tarkoittaa). Monissa tapauksissa tällainen vaihtelu näyttää synnyttäneen myös uusia sanoja, vrt. *huoku* ~ *hyöky*, *myhky* ~ *muhku*, *purskahtaa* ~ *pyrskähtää*, *tärkeä* ~ *tarkea* (*tarkka*), *tyhmä* ~ *tuhma* (tästä sanasta ks. Saarikivi 2007, 331–333). Ei voine täten pitää

4. Olen kiitollinen Pekka Sammallahtelle tästä huomiosta.

aivan mahdollmana, että myös sanan *ystävä* etuvokaalisuuden suomessa selittäisi ainoastaan sporadinen etu- ja takavokaalisuuden vaihtelu.⁵

Toinen ja nähdäkseni todennäköisempi vastaus kysymykseen saattaa kuitenkin löytyä liivin *us(k)tāb-* ja viron *ustav-*sanojen kantasanan, itämerensuomen *usko*-vartalon, historiasta. Kyseessä on kantasuomeen palautuva, sekä nominaalisesti että verbaalisesti käytetty sanavartalo (**usko*), joka on merkinnyt 'luottamusta' ja 'totena pitämistä'. Sanalla *usko*, kuten monilla muillakin sanoilla, on sekä ns. omaperäinen, uralilaisiin sanarinnastuksiin pohjautuva etymologia että germaaninen lainaetymologia, jonka on esittänyt Jorma Koivulehto (1989). Kuten yllä on jo lyhyesti huomautettu, germaaninen lainaetymologia perustuu ajatukseen, että myöhäiskantasuomen **usko* palautuisi varhaisempaan keskikantasuomen asuun **wusko*, joka olisi puolestaan germaaninen laina vartalosta **wunskā* tai **wunsko*. Oletettu germaaninen lainaoriginaali on edustuneena ruotsin verbissä *önska* 'toivoa' ja saksan verbissä *wünschen* 'id.' sekä nominissa *Wunsch* 'toive' (Koivulehto 1989, 184).

Yksityiskohtiin menemättä voidaan todeta, että Koivulehdon etymologia on äänteellisesti moitteeton ja semanttisestikin toimiva. Mm. NSES (1412) kuvaakin etymologiaa "varsin uskottavaksi". Itämerensuomen *usko*-sanueen ja sen oletetun germaanisen lainaoriginaalin jatkajien välillä voidaan tosin nähdä selvä merkitysero, joka etymologisen tutkimuksen kannalta tuskin kuitenkaan on silloittamaton. **usko*-sanueen merkitys itämerensuomalaisella taholla on nimittäin selvästi juuri 'uskoa' ja 'luottaa', germaanin **wunskā*-vartalon puolestaan 'haluta' ja 'toivoa'. Vaikka merkityksenkehitys 'haluamisesta' ja 'toivomisesta' 'luottamiseen' ja 'uskoon' onkin monesti atestoitu (vrt. esimerkit yllä sekä Koivulehdon todistelu, *ibid.*) on sittenkin kenties jossain määrin oireellista,

5. *ystävä*-sanan kanssa täysin paralleelia etu- ja takavokaalisuuden vaihtelua en itämerensuomalaisista kielistä äkkiselteään löytänyt. Eräät sanaparit sisältävät kuitenkin läheistä, kussakin tapauksessa hieman eri tavoin toteutuvaa ensi tavun *u:n* ja *ü:n* vaihtelua.

Suomen *yrittää* kuuluu etymologisten lähteiden mukaan yhteyteen verbien *yrkäillä* 'yrittellä; meinata' ja ink. *ürtüä* 'alkaa' kanssa. Samaan yhteyteen kuuluvat vielä ka. *yrky* 'yrittäminen; yllytys' sekä mitä ilmeisemmin myös kantasuomen palautuva **ürke* 'hetki; alku' (vrt. vi. *ürata* 'alkaa', vrt. SSA III, 492). Nämä sanat voisivat kuulua yhteen 'liikkeelle lähtemistä' merkitsevien takavokaalisten sanojen sm., ka. *urjeta* ja li. *urgā* 'paeta; karttaa' kanssa (uusi selitys). Ao. sanat on etymologisissa lähteissä yhdistetty mordvalaiskielten takavokaaliseen verbiin E *orgodems* M (*v*)*orgōd'āms* 'paeta' (SSA III, 375–376 – ims. ja md. sanojen yhteinen kantamuoto olisi **urka-*). Tähän yhteyteen kuuluneen johdoksena myös *urkkia* 'udella', (alk. ilm.) 'kurkotteilla'. Mikäli selitys on oikea, on siis sanan takavokaalinen muoto primääri. Toisaalta itämerensuomen **ürke* voi olla myös laina skandinaavista, vrt. muinaisnorjan *yrkja* 'verka, laga i ording' (samaa sanuetta edustaa nykyruotsin *yrka* 'vaatia', ks. Hellquist 1948, 1409).

Suomen *umpi* (< ksm. **umpe* ~ saaN *obba*) ja *ympäri* on puolestaan molemmat selittyä lainaksi samasta germaanisesta sanasta (< **umbi*, SSA III, 372, 491, jossa viittaus Nikkilään). On hieman epäselvää, onko kyseessä alkuaan kaksi erillistä lainaa vai saman sanan kaksi eri muotoa. *umpi*-sanueen saamelaisen vastineen valossa on takavokaalista muotoa pidettävä tässäkin tapauksessa todennäköisesti vanhempana. Etuvokaalisissa *ympä(ri)*-sanueissa puolestaan on havaittavissa vartalovokaalin vaihtelua (**ümpä* ~ *ümpe*). Epätodennäköiseltä kuitenkin vaikuttaa, että tällä vaihtelulla olisi jotakin tekemistä sanan 1. tavun vokaalin kanssa.

Suomen *ulottaa* (< **ula-w* < ksm. **ula* [~ vi. *ulatada*] ~ saaN *ollet* 'id') ja *ylettää* muodostavat niin ikään läheisen sanaparin, jonka jälkimmäistä jäsentä voisi pitää takavokaalisen *ula*-sanueen etuvokaalisuutuksen tuloksena syntyneenä. Kun molemmilla sanoilla on kuitenkin myös yhteys adverbivartaloon (sm. *ulko* ja *ylä* vastineinen), saattaa kyseessä olla myös täysin sekundääri kontaminoituminen.

että itämerensuomalaisella taholla ei ole säilynyt mitään jälkiä mahdollisesta varhaisemmasta 'haluamisen' merkityksestä.

Suomen *ystävä*-sanan etymologisen tutkimuksen kannalta onkin kiinnostavaa, että suomalais-ugrilaisella taholla **usko*-sanuetta on vanhastaan verrattu myös etäsukukielten 'uskomista' merkitseviin ja ensi tavun etuvokaalin sisältäviin sanoihin, joita ovat komin *eskj-* 'uskoa; luottaa' ja udmurtin *oskj-* 'id.' (< kantapermin **esk3*, Csúcs 2005, 364) sekä hantin *öyäl* 'uskoa; luottaa', hE *ewət* 'id.' ja hP *ewəl* 'id.'. UEW (76) palauttaa kaikki nämä kantaauralin asuun **esk3* 'uskoa'. Samalla UEW:n kirjoittajat hylkäävät mm. Erkki Itkoseen (1960, 156) liittyen jo Otto Donnerin esittämän arvelun, jonka mukaan suomen *usko*- olisi näiden etuvokaalisten sanojen vastine ("können wegen des velaren Vokalismus (...) nicht hierher gestellt werden", UEW, *ibid.*). SSA (III, 377) on puolestaan jonkin verran varovaisempi ja katsoo, että itämerensuomen **usko*-vartalosta juontuvien sanojen kuuluminen permin ja hantin sanojen yhteyteen on "epävarmaa, mutta mahdollista" ja että 1. tavun vokaalimuutos "saattaisi olla yhteydessä kontinuat. o-johdoksen muodostumiseen vksm:ssa".

Asian yksityiskohtaisempaan selvittelyyn tarjoaa lisämateriaalia tälläkin kerta saame, jonka itäryhmässä näyttää säilyneen niin ikään etuvokaaliseen asuun palautuva verbi saaKo *åskkad* 'uskoa; toivoa; luottaa' (KoKS 332–333). Tämä näyttäisi palautuvan kantasaamen asuun **eske* ja edelleen esisaamen (tai varhaiskantasuomen) asuun **üske*, **eske* tai **iske*. Arvid Genetzin itäsaamen materiaaleissa, jotka ovat olleet Erkki Itkosen käytössä hänen laatiessaan koltan- ja kuolansaamen sanakirjaansa esiintyy myös akkalansaamen muoto *asköde*, joka voisi viitata 2. tavun labiaalivokaaliin. Myös Friisin sanakirjassa esiintyy hankalasti tulkittavissa oleva muoto *oskäde* (KoKS *ibid.*)⁶

Nämä itäsaamen sanat ovat mitä ilmeisimmin permiläisten kielten ja hantin 'uskomista' merkitsevien etuvokaalisten sanojen vastineita. Permi ja obinugrilaiset kielet viittaavat pikemminkin ensi tavun **i:*hin kuin **ü:*hyn ja, koska saamessa nämä lankeavat joka tapauksessa yhteen, voidaan todennäköisimpänä kantaaurililaisena rekonstruktiona esittää **iske*. Toisaalta suomen *ystävä* viittaa siihen, että myös itämerensuomessa on joskus saattanut esiintyä etuvokaalinen 'uskomista' merkitsevä verbi, asultaan **üske*. Itäsaamen sanat voisivat sellaisenaan erinomaisesti vastata myös tällaista sanavartaloa. Kun permiläisten ja obinugriilaisten kielten ensi tavun vokalismien suhdetta itämerensuomen ja saamen vokalismiin ei edelleenkaan voitane pitää lopullisesti selvitettyinä, jää näiden sanojen keskinäisten suhteiden rekonstruointiin joka tapauksessa eräitä epäselvyyksiä. Todettakoon kuitenkin, että itämerensuomessa esiintyy jonkin verran sekundaaria 1. tavun vokaalin labiaalistumista, joka useimmiten kuitenkin tapahtuu labiaalisessa äänneympäristössä (*pistä* → *pysty*). Kaikkein todennäköisimpänä syynä labiaalistumiseen tulleeikin täten pitää passiivis-refleksiivisen johdinaineksen liittymistä sanavartaloon.

6. Myös huomioni kiinnittämisestä näihin sanoihin olen kiitollisuudenvelassa Pekka Sammallahtelle.

Mikäli Genetzin akkalansaamen muistiinpano todella viittaa 2. tavun *o:hon, on kyseessä varmasti historiallinen johdinaines. Juuri tällainen suffiksaalinen aine saattaa olla vastuussa yhtäältä sanavartalon takavokaalistumisesta ja toisaalta sen labiaalistumisesta. Itämerensuomen *usko*-vartaloa tulisi tämän valossa pitää (keski)kantasuomessa syntyneenä johdoksena, jonka ensitavun vokaalimuutos pohjautuisi 2. tavun labiaalivokaalin syntyyn ja sen liittämiseen sanavartaloon. Mikäli itäsaamen etuvokaaliset 'uskomista' merkitsevät sanat katsotaan vanhoiksi uralilaisiksi uskomista merkitseviksi sanoiksi, saattaa luulajansaamesta kildininsaameen esiintyvä takavokaalinen (saaN) *oskot* 'uskoa' selittyä parhaiten itämerensuomalaisena lainana tai sekundäärästi takavokaalistuneena sanana, jonka takavokaalistumisen historia tavalla tai toisella (kaksikielisyyden tukemana areaali-innovaationa?) on yhteydessä itämerensuomen *usko*-vartalon syntyyn varhaisemmasta **iskä*-vartalosta.

Kuten tunnettua labiaalivokaaleja esiintyy itämerensuomessa ja saamessa usein nimenomaan refleksiivisissä, passiivisissa ja automatiivisissa verbeissä, joiden vastineet kaukaisemmissa sukukielissä viittaavat 2. tavun *e:hen tai *a/ä:han, vrt. **šanja* → *seiso-*, *sana* → *sanoa*, *aika* → *aiko-* **uppa* → *uppo* (~ md. *opa*, vrt. sm. *upetto* ja ka. *upakka* 'sumuinen; kostea sää; sumu'), *anoa* (~ md. *anams*) ym. **usko*-vartalo on sekä merkityksen että muodon puolesta näille läheinen. Tällaista johdostyyppiä vastaavat mordvalaiskielissä -v-johtimiset verbit, joilla niin ikään on automatiivis-refleksiivinen merkitys (vrt. Barts 1999, 160). Ims. verbeissä tavattava -o- onkin historiallinen johdinaines, joka on syntynyt alkuperäisen vartalovokaalin assimiloituessa merkitykseltään refleksiiviseen labiaalisen puolivokaalin sisältäneeseen verbinjohtimeen (**A/e-w* > -o), ja *uskoa* voidaan sekin tulkita refleksiivis-passiiviseksi, epä säännöllisesti labiaalistuneeksi ja takaistuneeksi johdokseksi varhaisemmasta **iske*-vartalosta. Mahdollisesti myös pyrkimys välttää homonymiaa 'lyömistä' merkitsevän **iske*-vartalon kanssa on saattanut olla tällaiseen labiaalistumisketjuun vaikuttanut tekijä.

Mahdollista on sekin, että itämerensuomalaisten kielten **usko-*, jota tällä hetkellä käytetään sekä verbaalisti että nominaalisesti, on alun perin uralilaisen verbivartalon **iske* pohjalta -oj-johtimen avulla johdettu nomini (**iske-w* > **isko* > **usko*). Sanan käyttö itämerensuomessa eroaa nimittäin permiläisistä kielistä, itäsaamesta ja hantista siinä, että samaa sanavartaloa käytetään molempien sanaluokkien funktioissa. Tämä voisi viitata siihen, että keskikantasuomessa (tai sellaisessa länsiuralilaisessa murteessa, josta myös saamelaiskielten takavokaaliset sanat periytyvät) syntyi ensin deverbaalinen nominijohdos, joka jostakin syystä takavokaalistui (ö-vokaalia ei vielä ollut olemassa). Tässä tapauksessa itämerensuomen ja saamen 'uskomista' merkitsevät verbit olisi formaalisti tulkittava denominaalisiksi johdoksiksi.

Lienee mahdotonta enää ratkaista, kumpi edellä esitetyistä johtamiseen liittyvistä takavokaalistumisen syistä on ollut se, joka varsinaisesti on johtanut itämerensuomen **usko*-vartalon syntyyn aikaisemmasta **iske*-vartalosta. *Ystävä-*

sanan kannalta oleellista on, että yllä esitetyn valossa kyseessä on partisiippi, joka olisi muodostettu alkuaan etuvokaalisesta verbistä ennen kantaverbin takavokaalistumista 2. tavun labiaalivokaalin liittyessä sanavartaloon. Sana olisi siis leksikaalistunut varhain, mutta sen rinnalla olisi esiintynyt myös takavokaalinen **usk-tapa*, joka olisi vastannut takavokaaliseksi muuttuneen verbin äännekantaa ja säilynyt virossa ja liivissä sekä lisäksi lainana saamelaiskielissä. Sanan esiintyminen saamessa nimenomaan takavokaalisessa asussaan viittaa siihen, että itämerensuomalaisten ja saamelaiskielten väliset lainasuhteet ovat aikaisemmin olleet varmaankin monin verroin nykyistä monimutkaisemmat ja kontakteja on ollut sellaisiinkin murteisiin, joiden jatkajat eivät välttämättä ole säilyneet Suomenlahden pohjoispuolella (ellei sitten kyseessä ole epätyypillinen substituoitio, jolle tosin löytyy eräitä paralleelleja, vrt. yllä)⁷. Mahdollisena voi toki pitää sitäkin, että *ystävä* perustuu melko uuteen johdokseen (lähinnä **üskö*, ajalta, jolloin 2. tavun *ö* oli jo mahdollinen) ja edustaa ainoastaan *usko*-sanalla rinnakkaista 1. tavun vokaalin labiaalistumista. Tässä tapauksessa olisi **iske-w* siis tuottanut yhtäältä **üskö*-, toisaalta **usko*-vartalon.

Itämerensuomen **usko*-vartalon kannalta on oleellista, että suomen *ystävä* ja itäsaamen ’uskomista’ merkitsevät etuvokaaliset verbit, joista eräissä (kadonneissa) mahdollisesti on säilynyt 2. tavun labiaalivokaalinen johdinaines, oikeuttavat uudelleen harkitsemaan sanavartalon yhteyksiä permiläisten kielten ja hantin samaa merkitseviin ja äänteellisesti läheisiin etuvokaalisiin sanoihin. Niiden valossa näyttää aikaisempaa todennäköisemmältä, että itämerensuomen *usko*- on kuin onkin uralilaista perua, mutta sekundäärästi takavokaalistunut passiivis-refleksiivisen johtimen ansiosta aivan kuten SSA:n sana-artikkelissa on ounasteltu, tosin johdinainesta virheellisesti kontinuaatiiviseksi kuvaten.

Todettakoon silti, että yllä esitetty ajatusketju ei varsinaisesti voi falsifioida sanan *usko* äänteellisesti ja semanttisesti hyvin perusteltua germaanista laina-etymologiaa – se tekee ainoastaan usein epätodennäköiseksi kuvatus uralilaisen rinnastuksen todennäköisemmäksi. Tässä, kuten monissa muissakin etymologisen tutkimuksen johtopäätöksissä on viime kädessä kysymys todennäköisyyksistä ja eri selitysten kattavuuden ja eleganttiuden punnitsemisesta – ei absoluuttisen varmasti todennettavissa olevista faktoista.

Tässä esitettyä analyysiketjua on mahdollista jatkaa vielä askelen pidemmälle. Takavokaalisen **usko*-vartalon johtaminen varhaisemmasta **üskä*-vartalosta herättää nimittäin kysymyksen, missä määrin eräitä muita salaperäisiä uralilaisten sanavartaloiden 1. ja 2. tavun kombinatorisia vokaalimuutoksia on mahdollista selittää varhaisiksi johdoksiksi.

7. Esimerkkinä samantyyppisestä itämerensuomalais-saamelaisesta kontaktista voidaan mainita myös esim. saan *váibmu* ’sydän’, jota äänteellisesti tulee pitää nimenomaan ims. lainana (SSA:n mukaan kyseessä on ims. **vaimo*-sanueen vastine, vrt. SSA III, 392) ja joka merkitykseltään heijastaa pikemminkin itämerensuomen eteläryhmän (’henki’) kuin pohjoisryhmän (’naispuolinen puoliso’) merkitystä (toisin Kulonen 2010, 201, ks. myös Saarikivi 2009, 129–131).

Tunnetusti useimmat itämerensuomessa ja saamessa tavattavat 2. tavun labiaalivokaalit ovat varmasti historiallisista johdinaineksista syntyneitä. Eräissä sukulaisnimityksissä esiintyviä 2. tavun labiaaleja on joskus tosin pidetty tätäkin vanhempina (vrt. *nato* ~ saaE *nuode* ~ nen. **nādū*, **nātū* (< ??**nato* vai ??**nataw*), *käly* ~ saaN *galojeatni*), ja näiden sanojen kannalta ei lienekään täysin mahdotonta, että niiden 2. tavun labiaalivokaalit palautuvat jopa kanta-uraliin saakka (vaikkakin tätä on syytä epäillä). Joka tapauksessa kantasuomessa ja kantsaamessa tai niiden mahdollisessa yhteisessä edeltäjässä 2. tavun labiaalivokaalin sisältämien sanojen määrä lisääntyi huomattavasti. Valtaosa näin kehittyneistä sanoista voidaan tulkita johdoksiksi, joissa 2. tavun vokaaliin liittyi aluksi **-j* tai **-w*. Tällainen puolivokaali ensin pyöristi 2. tavun vokaalin ja sitten assimiloitui siihen (**sana* → **sana-w* > *sano-*, **pada* 'seinä' [~ unk *fal* 'id.'] → **pada-j* > *pato*). Prosessi on selvästi ollut monivaiheinen ja kaikkein nuorimmissa johdoksissa *-j*-aines on säilynyt karjalassa ja vepsässä, vrt. sm. *repo* ~ ka. *reboi* (< **repä*). Johdinaineksen ohella **-j-* on esiintynyt myös taivutusaineksissa, mikä on aiheuttanut labiaalivokaaleja sisältävien monikko-muotojen *kanoja*, *paloja* (< *kana*, *pala*) ym. syntymisen.

2. tavun *o* ja *u* ovat paljon varhaisempia kuin *ö*, joka ilmeisesti syntyi vasta kantasuomen hajoamisvaiheessa. 2. tavun *ü*:n ikä on jossain määrin epäselvä kysymys, mutta se on joka tapauksessa *ö*:tä vanhempi. Yleisesti tunnettua on, että *ö*-sanoilla ei ole *ö*-vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Lisäksi 2. tavun *o* esiintyy myös eräissä sanoissa, joilla on niin ikään labiaaliin päättyvä vastine saamessa, vrt. *pato* ~ *buoddu*, *salo* ~ *suollu* ja *ö*-sanoilla ei tällaisia vastineita ole (vrt. esim. Korhonen 1981, 118–120).

Mitä sitten tapahtui etuvokaalisille sanoille, joiden vartalovokaaliin vas- taava johdinainekes (**-j* tai **-w*) liitettiin ennen kuin *ö*-vokaali oli syntynyt? Entä sellaisille sanoille, joiden taivutusmuodoissa *o*-vokaali ei voinut esiintyä?

Itämerensuomalaisissa kielissä on ryhmä sanoja, jotka ovat vaihtaneet vartalotyyppiä väljävokaalisesta suppeavokaaliseen. Eräät näistä sanoista ovat etuvokaalisia, ja vartalovokaalin muutos on kytköksissä 1. tavun vokaalin kvaliteetin takaistumiseen, toisissa labiaalivokaali on väljentynyt illabiaaliseksi matalaksi vokaaliksi. Tähän ryhmään kuuluvat ainakin sanat *talvi* < **tälwä* (~ saaN *dálvi*, unk. *tél* ym.) *sappi* < **säppä* (~ saaN *sáhppi*, unk. *epe* ym.), *vaski* < **wäskä* (~ saaN *váiki*), *kansi* < **komta* (~ saaN *goavdi* 'katos', mdE *kundo* 'kansi' ym.), *sarvi* < **šorva* (~ saaN *čoarvi*, mar. *šur*, unk. *szarv* ym.), *tammi* < **toma* (~ mdE *tumo*), *salmi* < **šolma* (~ saaN *čolbmi*) ja *parsi* < **pärtä* (~ k. *berd* 'seinä'). Laajempilevikkinen takavokaalistuminen on tapahtunut sanassa *kaksi* (< **kakte*), jonka saamelaiset, mordvalaiset ja marilaiset vastineet ovat takavokaalisia kaukaisempien sukukielten viitatessa uralilaiseen **käktä*-vartaloon (~ saaN *guokti*, mdE *kavto*, mari *kok*, unk. *két*, *kettő* jne.) – tässä tapauksessa lie- nee kuitenkin otettava huomioon lukusanan **ükte* 'yksi' tarjoama analogiamalli (vrt. Kallio tulossa). Vartalovokaalin muutos ilman ensitavun vokaalin kvaliteetin muutosta taas on tapahtunut myös sanoissa *tähti* < **täštä* (~ saaN *dásti*, mdE

t'ešte, mar. *tište*), *särki* < **särkä* (~ mdE *serge*) ja *järvi* < **jäwrä* (~ saaN *jávri* – tässä sanassa vatjassa on kuitenkin takavokaalinen *jarvi*).

Yhteistä näille muutoksille on se, että vartalovokaalin muutos tapahtuu samanaikaisesti ensitavun vokaalin kvaliteetin muutosten kanssa samantapaisesti kuin yllä luonnostellussa uralilaisen **üskä*-vartalon kehittyessä ims. **usko*-vartaloksi. Yhteistä on samoin ensi tavun vokaalin kvaliteetti, joko väljä etuvokaali tai labiaalivokaali. Näitä yhtäaikaisia vartalovokaalin ja 1. tavun vokaalin muutoksia on tutkimuskirjallisuudessa käsitelty eri yhteyksissä (vrt. Honti 2002 [artikkelissa myös tutkimushistoriallinen katsaus], Itkonen 1969, 1977, ym.).

Erkki Itkonen (1969) esitti, että 1. tavun vokaalimuutoksia sanoissa *sarvi*, *talvi*, *kansi* ja *sappi* voidaan pitää 2. tavun vartalovokaalin liittyneen *i*-vokaalin aiheuttamana metafonia ja tarkastellut tähän tyyppiin kuuluvia sanoja monikkovartalon yleistyminä. Muutoksen ovat kuitenkin käyneet läpi lukuisat sanat, joiden käyttö monikossa ei ole kovin yleistä. Siksi tuntuukin mahdolliselta, että 2. tavun *-e* ainakin eräissä näistä sanoista on alun perin johtosuffiksin jäännöksi, tai pikemminkin vartalovokaalin ja johdinaineksen yhteensulautuma (**Vj* > *-e ~ i*). Vastaavan käsityksen on esittänyt myös Honti (2002), joka on perustellut sitä eri kannoilta.⁸ Oletus johtosuffiksista selittää erinomaisesti sen, miksi ao. muutos on tapahtunut vain tietyissä sanoissa samanaikaisesti, kun toiset äännerakenteeltaan samannäköiset sanat ovat säilyneet muuttumattomina (**tälwä*, **säppä* > *talvi*, *sappi*, mutta **ajmä* > *äimä*, **päj(e)wä* > *päivä*⁹). Myös semanttisesti sitä voidaan tukea sikäli, että toisen tavun labiaali ei monissakaan tapauksissa juuri näytä vaikuttavan kantasanan semantiikkaan myöhempäänkään aikatasoon kuuluvissa johdoksissa, vrt. esim. **repä* → *repo* 'kettu', *emä* → *emo*. Muutenkin on tietysti hyvin tunnettua, että osa vanhasta sanastosta esiintyy jossakin kielessä vain johdoksina (mm. Honti [ibid.] esittää tästä unkarin osalta esimerkkeinä sanat *feszék* 'pesä' < **pesä-kkV* ja *fazék* 'pata' < **pata-kkV*).

8. Kun aloin kirjoittaa tätä artikkelia, en ollut vielä tietoinen Hontin artikkelin olemassaolosta. Olen kiitollisuudenvelassa Petri Kalliolle, joka kiinnitti siihen huomioni.

9. Sanan *päivä* (samoin kuin sanan *äimä*) tapauksessa on Kallion (tulossa) mukaan ensitavun *-aj*-sekvenssi saattanut vaikuttaa 1. tavun vokaalin säilymiseen. Mielestäni todennäköisempänä selityksenä voidaan kuitenkin pitää sitä, että myös kantasuomen **päjwä* on itse asiassa johdos (< ? **päjewä*). Mm. vepsän *päi* 'aurinkoinen ilma', *päiduda* 'vaalea', *päilong* 'puolipäivä', *päipašt* 'auringonpaiste' (vrt. Zajceva – Mullonen 1995, 80), viron *päise* 'in broad daylight' (Saagpakk 1982, 692) sekä mahdollisesti myös *päike* 'aurinko', yhdessä suomen johdoksen *päilyä* kanssa oikeuttavat rekonstruoimaan kantasuomeen lekseemin **päje* 'loistaa (v) / loisto (n)', joka edelleen voidaan rinnastaa saamen verbiin *beadjut* 'loistaa valkeana' (< **päjo* < **päje-w*) sekä hantin sanoihin hP *päj* 'ukkonen' hE *päj* 'ukkonen; salama' (samoin Kulonen [2010, 197, 272–273]). Sanan *päivä* epävarmoina vastineina mm. UEW:ssa (359) ja JSSA:ssa (II, 456) mainittu komin ja udmurtin *bi* 'tuli' on nekin mahdollista selittää paitsi varsinaisina **päjwä*-lekseimin rinnastuksin myös rinnakkaisina johdoksina **päje*-vartalosta (vrt. UEW 359, jossa epävarmana rekonstruktiona annettu **päjä* 'feuer' – tämän yhteyteen on yllä mainittujen permin ja hantin sanojen lisäksi ilmeisen virheellisesti liitetty myös saamen 'ukkoista' merkitseviä sanoja). Ilmeisesti suomen *päivä* heijastaa vanhaa johdostyyppiä, mutta hieman epäsäännölliset äännesuhteet eri uralilaisissa kielissä tavattavien johdosten välillä (ims. **päjwä*, saa ja sam **pejwä*, jälkimmäisen osalta vrt. Janhunen 1977, 120) sekä erilaiset merkitykset (ims. 'päivä', saa 'aurinko' ja samojeđi 'lämmän') voivat viitata myös johtoprosessin rinnakkaisuuteen. Oletusta sanan *päivä* johdosalkuperästä tulee semanttisesti sekin, että myös suomen *aurinko* vaikuttaisi olevan johdos (< lähinnä **auderinko*, sinerrystä ja päivänsvava tarkoittavasta sanueesta [alk. **audere*], josta myös mm. suomen *auer*, vrt. SSA I, 90, jossa tässäkin yhteydessä vaikeaselkoisesti tulkittava formulointi).

Voitaisiinko olettaa, että johtoprosessi, jossa *talvi*, *sappi*, *tammi*, *kansi*, *suoli*, *salmi*, *sarvi* ym. sanat ovat vaihtaneet vartalotyyppejä, olisi jollakin tavoin yhteydessä 2. tavun labiaalivokaalin käytön laajenemiseen itämerensuomalaisissa kielissä? Ainakin se sopii hyvin yhteen sen seikan kanssa, että kaikki ao. sanat ovat sellaista tyyppiä, joissa monikon taivutusmuodoissakaan ei esiinny 2. tavun labiaalivokaalia. Se sopii hyvin yhteen myös sen seikan kanssa, että labiaalivokaali syntyy usein vartalovokaalin ja *-j-*:n yhteensulautumisesta. Se, että 2. tavun suppea vokaali syystä tai toisesta on voinut takaistaa ensitavun vokaalin näkyy mahdollisesti myös sanasta *nainen*, joka edustaa erilaista johdostyyppiä kuin edellä käsitellyt sanat (< ?**näxe-ñše*). Tämä osoittaa myös sen, että johdinaines on ollut nimenomaan suppea vokaali ja labiaalivokaali on aluksi syntynyt ainoastaan 1. tavun *a*:n sisältäneissä vartaloissa 2. tavun vokaalin varianttina johdinaineksen edellä. Prosessin täytyy olla vanha, sillä 2. tavun *i* vaihtelee *talvi-* ja *kansi-*tyypin sanoissa edelleen *e*:n kanssa sanansisäisessä asemassa.

Näyttäisikin siltä, että 2. tavun *o*:n esiintymistä olisi alkuvaiheessaan säädellyt kaksi rajoitusta. Yhtäältä se ei luonnollisestikaan voinut esiintyä etuvokaalisissa sanoissa, toisaalta se ei voinut esiintyä sellaisissa sanoissa, joiden 1. tavussa jo oli labiaalivokaali. Jostain syystä 2. tavun johdinaines ei vartaloissa **toma*, **šorwa*, **komta* jne. olisikaan tuottanut asuja ***tomo*, ***sorvo*, ***konto* ym. vaan 1. tavun vokaali madaltui ja toiseen tavuun jäi pelkkä suppea vokaali. Tähän viittaa sekin, että eräissä vanhoihin sanavartaloihin pohjautuvissa johdoksissa on havaittavissa kahta johdostyyppiä, joista labiaaliin päättyvä lienee uudempi, vrt. esim. *koti* ~ *koto* (< **kota*), *emi* ~ *emo* (< **emä*).

Ajatus johtamisesta näiden salaperäisten kombinatoristen vokaalimuutosten selittäjänä ei tietenkään ole ainoa mahdollinen. Tätä kirjoittaessani sain käsiini Petri Kallion uuden esityksen itämerensuomalaisten kielten jälkitavujen vokalismista, joka ei vielä ole ilmestynyt. Tässä artikkelissa käsitellään myös edellä mainittuja vokaalimuutoksia toisesta perspektiivistä, nimittäin yhteydessä 1. tavun vokaalinpidennyksen aiheuttamaan 2. tavun vokaalin redusoitumiseen (**kora* > *kuori*, **šola* > *suoli*, **pelä* > *pieli* jne.). Kallion oletus kykeneekin nähdäkseni selittämään itämerensuomen pitkien vokaalien synnyn aikaisempia selitysmalleja paremmin. Kallion suuri ansio on (mm.) siinä, että hän yhdistää 2. tavun vokaalin supistumisen ja siihen liittyvän edeltävän tavun vokaalimuutoksen myös taivutusmuodoissa havaittavaan vastaavaan ilmiöön (esim. **parampa* > *parempi*, **ülä-ne-pä* > *ylenee* ym.). Myös edellä käsiteltyjen ryhmän sanoissa tapahtui Kallion mukaan vastaava vokaalireduktio, johon syystä tai toisesta liittyi 1. tavun vokaalin kvaliteetin muutos. Esityksessään Kallio käsittelee myös 2. tavun labiaalivokaaleja toisin kuin edellä ja olettaa, että alkuvaiheessa nämä ovat olleet vokaalisoinnun kannalta neutraaleja.

Silti Kallionkaan selitys ei mielestäni tyydyttävästi vastaa kysymykseen, miksi **tälwä* > *talvi*, **säppä* > *sappi* ja vastaavat muutokset näyttävät yhtäältä rajoittuvan fonotaktisesti rajalliseen ryhmään, siis sanoihin, joissa esiintyy 1.

tavun *ä* tai labiaalivokaali, mutta toisaalta samalla esiintyvät sporadisesti. Nämä seikat viittaavat mielestäni siihen, että sama prosessi, joka tietyissä äännekombinaatioissa tuotti 1. ja 2. tavun kombinatorisen vokaalimuutoksen, tuotti fonotaktisesti toisentyypisissä sanoissa jonkin toisen tuloksen. Tällaiseksi prosessiksi soveltuu erinomaisesti juuri johtaminen, joka on sporadinen prosessi.

1. ja 2. tavun kombinatorisia vokaalimuutoksia on todennäköisesti tapahtunut eri aikoina eri syistä. Osa näistä muutoksista saattaa hyvinkin olla äännelailisia muutoksia, joiden ehtoja ei toistaiseksi ole tyhjentävästi kuvattu (erityisesti 1. tavun pitkien vokaalien synty). Myös *ä-ä*-vartaloiden vaellus *a-e*-vartaloiksi saattaa olla yhteydessä myös *a-e*-vartaloiden alhaiseen määrään (tai puuttumiseen) kantaauralissa (Ante Aikion suullinen huomautus keskustelussa). Joka tapauksessa äännelailiseen selitykseen pyrkimisen ohella myös johtamisen mahdollisuus tulee pitää mielessä – erityisesti silloin kun muutokset vaikuttavat sporadisilta.

1. ja 2. tavun kombinatorisen vokaalimuutoksen syiden lisäksi myöskään sanavartalon 1. tavun muutoksen foneettista luonnetta ei ole helppo ymmärtää. Sanat, joiden epäsäännöllinen vartalovokaalin muutos liittyy ensi tavun vokaalin kvaliteetin muutoksiin, ovat enimmäkseen sellaisia, että niiden ensi tavussa esiintyy joko *ä* tai labiaalivokaali umpitavussa. On kuitenkin mahdollista, että kyseessä on pitkälti näennäinen fonotaktinen ehto. Samantyyppisiä 1. ja 2. tavun kombinatorisia muutoksia on mahdollisesti tapahtunut myös toisentyypisissä sanoissa, vaikka niitä ei olekaan luotettavasti tunnistettu. Esim. tässä niteessä ilmestyy myös Tapani Salmisen *lintu*-sanana taustaa koskeva käsittely (Salminen 2010), jonka mukaan sanan epäsäännöllisestä äännekehityksestä (**lunta* > *lintu*) olisi vastuussa pyrkimys välttää homonymiaa **lume* (> sm. *lumi*)-sanana taivutusmuotojen kanssa. Edellä esitettyyn 2. tavun labiaalivokaalien ja 1. tavun vokaalimuutosten historiaa koskevaan käsittelyyn viitaten voidaan kysyä, eikö myös *lintu* sittenkin olisi voinut syntyä aikaisemmasta **lunta*-vartalosta sellaisen johtoprosessin myötä, jossa 2. tavun labiaalinen synnyn yhteydessä 1. tavussa tapahtui kombinatorinen dissimilatiivinen muutos.

Lyhenteet

h. = hanti, hE = etelähanti, hP = pohjoishanti, ie. = indoeurooppalainen, ims. = itämerensuomalainen, ims.-saa. = itämerensuomalais-saamelainen, k. = komi, ka. = karjala, kgerm. = kantagermaani, ksaa. = kantasaame, ksm. = kantasuomi, li. = liivi, mar. = mari, marI = itämari, marL = länsimari, md. = mordva, mdE = ersämordva, mdM = mokšamordva, ms. = mansi, nen. = nenetsi, no. = norja, ru. = ruotsi, sa. = saksa, saaE = itäsaame, saaKo = koltansaame, saaN = pohjois-saame, sm. = suomi, unk. = unkari, ve. = vepsä, vi. = viro

Lähteet

- Ahqvist, August 1871: *De vestfinska språkens kulturord. Ett lingvistisk bidrag till Finnarnes äldre kulturhistoria*. Helsingfors.
- Bartens, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 232. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Bjorvand, Harald – Lindeman, Otto 2007: *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- Csúcs, Sándor 2005: *Die Rekonstruktion der Permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hellquist, Olof 1948: *Svensk etymologisk ordbok*. Tredje upplagan. Lund. G.W.K. Gleerups förlag.
- Honti, László 2002: Kis adalék egy hangtöténeti rejtély megoldásához. – *Nyelvtudomány Közlemények* 99, 235–249.
- Itkonen, Erkki 1960: *Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis*. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisien kielten opintoja varten VII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- 1969: Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. – *Ural-Altäische Jahrbücher* 41, 76–111.
- 1977: Die Umwandlung einiger *a*- und *ä*-Stämme zu *e*-Stämmen im Urfinnischen. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 75, 5–12.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamjedische Etymologien*. Castreanum toimiteita 17. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kallio, Petri (tulossa): *Kantasuomen vokaalihistoriaa*. Käsikirjoitus.
- Kettunen, Lauri 1938: *Livisches Wörterbuch. Mit grammatikalischer Einleitung*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae V. Finnisch-Ugrische Gesellschaft, Helsinki.
- KKS = *Karjalan kielen sanakirja* I–VI. Päätoim. Pertti Virtaranta (I–III), Raija Koponen (IV–VI). Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI:1–6. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1968–2005.
- KoKS = Itkonen, Erkki (toim.): *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1958.
- Koivulehto, Jorma 1989: *ehkä ja ehto, yskä ja ystävä*. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 82, 171–192. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 370. Helsinki
- Kulonen, Ulla-Maija 2010: *Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuaatiivisten u-verbijohdosten historiaa*. Suomi 197. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lehtiranta, Juhani 1989: *Yhteissaamelainen sanasto*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 200. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- NSES = Häkkinen, Kaisa 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki.

- Saagpakk, Paul F. 1982: *Eesti-inglise sõnaraamat – Estonian-English dictionary*. 2. trükk. Koolibri, Tallinn.
- Saarikivi, Janne 2007: Uusia vanhoja sanoja. – Ylikoski, Jussi – Aikio, Ante (doaimm.): *Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007*, 325–347. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 253. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- 2008: Juha-Heikki Tihisen elämä etymologisesta näkökulmasta. – Luhtakallio, Eeva – Saarikivi, Janne (red.): *Amor Juha-Heikki nos unit. Festschrift für Juha-Heikki Tihinen anlässlich der Erlangung des Doktorgrades*. Acta Juha-Heikkiana A I. Juha-Heikki Boozing Societas, Helsingfors.
- 2009: Itämerensuomalais-slaavilaisten kontaktien tutkimuksen nykytilasta. – Ylikoski, Jussi (ed.): *Quasiquicentennial of the Finno-Ugrian Society*, 109–160. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 258. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Saarikivi, Janne (forthcoming): Finnic-Permian contacts and the emergence of Permian. – Kallio, Petri – Grünthal, Riho (eds): *Prehistoric linguistic map of Northern Europe*.
- Salminen, Tapani 2010: Huomioita lintujen nimityksistä. – Saarinen, Sirkka – Siitonen, Kirsti – Vaittinen, Tanja (toim.): *Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010*, 343–358. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 259. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Toim. Y. H. Toivonen, Aulis Joki, Erkki Itkonen. Tutkimuslaitos ”Suomen Suvun” julkaisuja 3. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1955–81.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (päätoim.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1992–2000.
- UEW = Rédei Károly (päätoim.): *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1986–88. Unter Mitarbeit von Marianne Bakró-Nagy et. al. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Zajceva, Nina – Mullenon, Maria 1995: *Vepsko-russkij, russko-vepskij učebnyj slovar’ – Vepsä-venäläine, venä-vepsläine vajehnik*. Karelija, Petrozavodsk.

Janne Saarikivi
Helsingin yliopisto, suomalais-ugrilaiset kielet
PL 24
00014 Helsingin yliopisto